

ПРОСТИ СИНТАКТИЧНИ ГРУПИ С ГЛАВЕН ЧЛЕН ПРИЛАГАТЕЛНО ИМЕ И ПОДЧИНЕН ЧЛЕН СЪЩЕСТВИТЕЛНО ИМЕ

ИЛИАНА СТОИЛОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

i.stoilova12@gmail.com

В работата са разгледани синтактичните конструкции от два елемента, в които главен елемент е прилагателно име, а подчинен – съществително име. Направено е формално описание на тези прости групи според приетите в нормативната граматика принципи, като са разгледани различните типове групи с оглед на конотацията и акомодацията. Акцентът в изследването са процесите на синтактична акомодация, които позволяват да се опишат механизмите на свързването на прилагателните и съществителните в правилна синтактична конструкция с главен член прилагателно име.

Ключови думи: проста синтактична група, формално описание, синтактична акомодация, прилагателно име, съществително име, български език

SIMPLE SYNTACTIC GROUPS FORMED BY A HEAD ADJECTIVE AND A SUBORDINATE NOUN

ILIANA STOILOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

i.stoilova12@gmail.com

The article discusses simple syntactic groups formed by a head adjective and a subordinate noun in Bulgarian. The author proposes a formal description of these groups within the framework of normative grammar. The study is focused on the processes of syntactic accommodation that describe the formation of grammatical constructions consisting of a head adjective and a subordinate noun.

Keywords: simple syntactic groups, formal description, syntactic accommodation, adjectives, nouns, Bulgarian language

Работата разглежда синтактичните конструкции от два елемента, в които главен член е прилагателно име, а подчинен член е съществително име, като целта е формалното описание на тези конструкции, базирано на

основните постулати, приети в нормативната граматика (вж. Анотация/Anotatsiya 2017, Малджиева/Maldzieva 2018, Станчева и др./Stancheva et al. 2017, Станчева/Stancheva 2020б).

За целите на синтактичното описание се използват понятията *синтактична конотация* и *синтактична акомодация*. Синтактичната конотация е явление, при което една синтактична единица изисква наличието на друга синтактична единица, за да бъде изказването пълно и неелиптично (срв. *Аз изглеждам добре; Той се оказа виновен и *аз изглеждам, *той се оказа*). Акцент в изследването се поставя върху синтактичната акомодация – граматичното въздействие на една синтактична единица (в случая – прилагателното име) върху друга синтактична единица (съществителното име) при тяхното свързване в проста група, или синтактична конструкция от два члена, в която е налице подчинителна връзка. Това позволява да се опишат *структурните правила*, според които прилагателното и съществителното име се свързват в правилна синтактична конструкция. При синтактичната акомодация в простата група се различават два члена – акомодиращ (главен) член и акомодиран (подчинен) член (вж. Karolak 1972, Saloni, Świdziński 1985).

Типичната употреба на прилагателните имена в българския език е в рамките на прости групи със съществително име, като в тези групи съществителното име е главен член, а прилагателното е подчинен член. Главният член е акомодиращ член и в резултат на акомодацията подчиненият член прилагателно име се акомодира морфологично по категориите *род* и *число* към главния член съществително, което изисква форми за род и число на прилагателното, идентични със своите: *добър човек, красива жена, палаво дете, достойни хора* и т.н. Макар и по-рядко, са налице употреби, при които прилагателното не е елемент от проста група със съществително име, но въпреки това се акомодира по род и число от съществително име в рамките на изречението. В изречението *Иванов се оказа виновен*, прилагателното *виновен* е подчинен член в проста група с главен член глагол *се оказа*, но се акомодира по род и число със съществителното *Иванов*, с което не влиза непосредствено в рамките на проста група. Това е пример за синтактична акомодация, при която акомодиращият член е извън рамките на простата група, в която се намира акомодираният член.

Независимо дали прилагателното е част от проста група с главен член съществително име, или съществителното е извън групата, прилагателното име е акомодиран член при категориите *род* и *число* с акомодиращ член съществително име.

От своя страна самото прилагателно име може да конституира като главен член прости групи с подчинен член друго съществително име, прилагателно име, предлог, наречие, напр.: *разкриващ истината, виновен за провала, изглеждащ уплашен, леко усмихнат* и т.н.

Във всички случаи прилагателното, което е главен член на проста група, в рамките на изречението винаги участва в повече от една група – напр. в *пиец лекарства човек* съществителното *човек* е главен член на група с подчинен член *пиец*, а от своя страна *пиец* е главен член на група с подчинен член *лекарства*. Групите с главен член прилагателно име и подчинен член съществително име заслужават интерес и поради това, че винаги са част от по-големи синтактични структури, в които прилагателното име е едновременно подчинен член на група (обикновено със съществително име) и винаги акомодиран от съществително име член, и главен член на група с друго съществително име, което може да конотира и спрямо което може да бъде акомодиращ член.¹

I. Обща характеристика на простите групи A → N с главен член прилагателно име (A) и подчинен член съществително име (N)

От гледна точка на възможността да конституират прости групи с подчинен член съществително име прилагателните имена в българския книжовен език могат да се разделят в две големи множества.

- Прилагателни, които не се свързват със съществителни имена като главен член на прости синтактични групи

Тук се отнасят огромната част от същинските прилагателни имена, прилагателните местоимения (*мой, ми, твой, ти, някой, какъв* и др.), прилагателните числителни и част от глаголните прилагателни. Всички тези прилагателни участват в групи със съществителни имена, но само като подчинен и акомодиран член (*хубава девойка, брат ми, втора степен, заспал човек, обичана жена, чут разговор* и т.н.).

- Прилагателни, които конституират прости синтактични групи със съществителни имена

1. Състав на групите A → N

Главен член са два типа прилагателни – същински прилагателни имена, които са сравнително малък брой (*нужен, полезен, верен, известен* и др.), и основно глаголни прилагателни (причастия) – миналото свършено деятелно причастие, сегашното деятелно причастие и миналото страдателно причастие: *известните ни (условия)², установяващо причините (разследване), затрудnilата победата (обстановка), обичащ четенето (ученик), препоръчаните ми (книги), чувстващият се глупак (Иван)* и др.

Съществителните, които са подчинен член на групите, също са две подгрупи – същински съществителни и съществителни местоимения, като съществителните местоимения също могат да се поделят на подгрупи – съществителни местоимения като *това, онова, всичко, нищо, нещо* и др., както и такива, които имат отделни форми за неконгруентна група³, като *мене, тебе, него, нея, нас, вас, тях, ме, те, я, го, ни, ви, ги; себе си, когото, някого, никого; ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, си, кому, комуто*. В зависимост от свързването със съответните подгрупи съществителни са налице

определени ограничения за глаголните прилагателни – напр. глаголни прилагателни, представляващи минали страдателни причастия, не образуват като конституиращ член групи със същински съществителни и съществителните местоимения *мене, тебе, него, нея* и под. (**купен него; *даден книги* и т.н.), но могат да образуват групи със съществителните местоимения *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им* и др.: *купената му (тетрадка), дадените ни (обещания)*. Същинските прилагателни конституират групи само със съществителните местоимения *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им* (напр. *нужната ми (подкрепа)*).

От главния член зависи и това, дали той може да образува повече от една проста група със съществително име като подчинен член. Част от прилагателните конституират групи само с едно съществително като подчинен член – *дадена ми (книга), чуващите песента (деца), нищо неподозиращата (Мария)*, а други прилагателни образуват едновременно две прости групи със съществително име – (*жена*), *говореща ми небивалици; (човекът), разказал му това; (действията), разкриващи ни го ясно*.

Причастията, както прилагателните имена, имат категориите *число, род* и *членуване*, но те имат и глаголни особености. Възможността причастията да е конституиращият елемент на прости синтактични групи с подчинен член съществително име, е обусловена от глаголната им природа и тя е причината за реализация на синтактични структури, които са специфични за причастията и ги отличават от останалите прилагателни.

При образуване на причастие от личен глагол винаги една от възможностите за образуване на група със съществително име е блокирана – това е конгруентната група. Нито едно причастие не селектира съществителни, които са част от конгруентна група, т.е. свързване със съществителни в конгруентна група е една от характеристиките на глагола, която не се запазва при причастията. Затова причастията не могат да бъдат главен член на групи със съществителните местоимения с форма за конгруентна група *аз, ти, той, тя, то, ние, вие* и т.е.

Но глаголните прилагателни като главен член образуват групи със съществителни имена извън конгруентната група. Това, дали едно причастие може да селектира съществително име като подчинен член в групата, зависи на първо място от глагола, от който е образувано – т.е. дали този глагол селектира съществителни имена извън конгруентната група и колко и какви съществителни имена селектира той. На второ място е съществено дали причастията запазва селективните характеристики на изходния глагол. Залогът – една глаголна категория, която се отнася и до причастията, предопределя: а) функцията на прилагателното причастие на главен или подчинен член в дадена проста синтактична конструкция със съществително име и б) възможността причастията да запазва синтактичните и селективните характеристики на изходния глагол. Миналото свършено и

сегашното деятелно причастие запазват тези характеристики и селектират същите съществителни имена като изходния глагол.

Срв. напр. *чувам/чуя песента и чуващия(т) песента, чулия(т) песента* (A → N);

забелязвам/забележа някого и забелязващ някого, забелязал някого (човек);

завиждам на някого, завиждам му и завиждащ му (приятел).

При миналото страдателно причастие селектираната от изходния глагол позиция за съществително име извън конгруентната група е блокирана в резултат от залоговата трансформация и тези причастия не могат да образуват групи със същински съществителни и със съществителни местоимения като *мене (ме), тебе (те), него(го), нея (я), някого, никого* и др.

Срв. напр. *Ще забележиш него, но *забелязан го.*

При тази трансформация съществителното име, с което глаголът образува проста група, се превръща в конституиращ член на групата с прилагателно, а прилагателното – страдателното причастие – заема позицията на подчинен (и акомодиран) член.

Срв. напр. *чуя песента и чутата песен* (N → A)

Това ограничение не се отнася за причастията като главен член на групи със съществителни местоимения като *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, кому* и др. Всички причастия, образувани от изходни глаголи, селектиращи тези съществителни местоимения, също могат да образуват групи с тях.

Срв. напр. *купувам му книги и (бащата), купуващ му книги; (бащата), купувал му книги; (книги), купувани му от баща му.*

2. Конотация и акомодация в групите A → N

По отношение на конотацията (k) можем да разделим групите на две части – такива, в които съществителното е конотиран член A → N (+k), и такива, в които съществителното е неконотиран член A → N (-k).

По отношение на акомодацията (a), групите A → N също могат да се поделят на две части – такива, в които прилагателното име е акомодиращ член, а съществителното име е акомодиран член A → N (+a), и такива, в които няма процеси на акомодация от главния към подчинения член A → N (-a). Акомодационните процеси в групите с главен член прилагателно име са свързани със състава на групите. Акомодацията зависи от особености на главния член, за който някои категории са селективни, а също и от морфологичните особености на подчинения член.

При едновременно отчитане на конотацията и акомодацията простите групи с главен член прилагателно и подчинен член съществително име представляват три типа и формално могат да се представят със следните три схеми:

A → N (+k, +a) – в тези групи съществителното е конотиран и акомодиран от прилагателното член;

$A \rightarrow N (+k, -a)$ – в тези групи съществителното е конотиран от прилагателното член, но не се акомодираща;

$A \rightarrow N (-k, -a)$ – в тези групи съществителното е неконотиран и неакомодиран член.

Групи, в които съществителното е неконотиран, но акомодиран член, не се реализират.

II. Формално описание на простите групи с главен член прилагателно име и подчинен член съществително име

Групи посочени по-горе типа синтактични структури ще бъдат представени последователно, като за всяка от структурите се описват съставните елементи и акомодационните процеси в тях, както и словоредните им особености.

1. $A \rightarrow N (+k, +a)$

Това са прости групи с главен член прилагателно A и подчинен член съществително N , в които съществително име е конотиран (+ k) и акомодиран член (+ a). Акомодационните процеси зависят от състава на групата – от особеностите както на главния, така и на подчинения член. И видът на акомодацията в прости групи с различни конституиращи елементи също е различен. Затова се налага едно последващо деление на групите $A \rightarrow N (+k, +a)$ на няколко подгрупи.

1.1. $A \rightarrow N_{my} (+k, +a)$

$A \rightarrow N_{го} (+k, +a)$

Това са прости групи с главен член прилагателно име и подчинен конотиран и акомодиран член съществително местоимение, което е местоимение с форма за неконгруентна група, различна от основната форма – като *мене, ме, тебе, те, нея, я, някого, никого, себе си, ми, ти, му, си, се* и т.н.

Тъй като съществителните местоимения *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те, кой, някой* и *някой* имат два типа форми за неконгруентни групи, тези съществителни ще бъдат условно обозначени с названията ГО-съществителни местоимения ($N_{го}$) и МУ-съществителни местоимения (N_{my}). И двете групи са затворен клас, т.е. състоят се от краен брой елементи. МУ-съществителните местоимения са: *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, кому, комуто* и *си*. ГО-съществителните местоимения са: *мен(е), теб(е), него, нея, нас, вас, тях, себе си*⁴ и съответните им кратки форми: *ме, те, го, я, ни, ви, ги, се; някого, никого, кого* и *когото*.

Докато същинските прилагателни могат да образуват групи само с МУ-съществителни местоимения, глаголните прилагателни (причастията) могат да се свързват и с двата типа съществителни местоимения. Това зависи от глагола, от който е образувано причастието, и от залога. По отношение на селективните си характеристики глаголите се разделят в три основни групи – глаголи, които се свързват с ГО-съществителни местоимения

меня (*виждам него, чувам я, ревнувам те*); глаголи, които се свързват с МУ-съществителни местоимения (*завиждам ти, карам му се, осланям ѝ се, изплъзвам им се*), и глаголи, които се свързват и с двата типа съществителни местоимения и конституират повече от една проста синтактична група със съществително (*давам ти го, показвам ѝ нея, купувам ви ги*) (вж. Станчева/Stancheva 2020a).

1.1.1.1. A → N_{му} (+k, +a)

Това са прости групи, в които главният член прилагателно селектира МУ-съществителни местоимения и те са конотиран и акомодиран член. В тези групи главен член са същински прилагателни и глаголни прилагателни, а подчинен член са кратките форми на съществителните местоимения за неконгруентна група *ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им* и *си* и формите *кому* и *комуто*⁵.

1.1.1.1. Същинските прилагателните, които са конституиращ член на тези групи, са ограничен брой: *верен, предан, доверен, излишен, полезен, нужен, необходим, потребен, подобен, присъщ* и др. Те не образуват група със съществителното местоимение *си*. Групите, които те образуват с МУ-съществителни местоимения, като *нужната ми (подкрепа), полезен им (опит), известната му (причина), необходимите ни (пари)* и под., са единствените прости синтактични групи, в които същинско прилагателно селектира подчинен член съществително име.

1.1.1.2. Групите с главен член глаголно прилагателно (причастие) са доста по-разнообразни като състав и по-често използвани.

Напр. *вярващ им (приятел), отиващ ѝ (тоалет), подхождащи си (дрехи), караща му се (майка), повярвал му (човек), завидял ми (колега), поверената ни (задача), познатото ви (изискване), препоръчван ѝ (учебник), предписаното му (лекарство), прехвърлен им (имот), изпратен комуто е нужно (документ)* и др.

И трите типа причастия – сегашно деятелно причастие, минало свършено деятелно причастие и минало страдателно причастие, могат да бъдат конституиращ член на групите с МУ-съществителни местоимения. Единственото изискване е изходният глагол да селектира МУ-съществителни местоимения.

Тези синтактични групи са синонимни на синтактични конструкции, в които са налице две прости групи: проста група с главен член прилагателно и подчинен член предлог *на* и проста група с предлог *на* и съществителните местоимения *мене, тебе, него, нея*, и т.н., срв. *предписаното ти лекарство – предписаното на тебе лекарство, изпратеното му писмо – изпратеното на него писмо*.

Кратката форма *си* на възвратното местоимение *себе си* (която се селектира само от глаголните прилагателни) също е в групата на МУ-съществителните местоимения – срв. *вярващ на някого, вярващ му, вярващ си* и т.н. Възможността за алтернация с друго МУ-съществително се из-

ползва като тест за определянето на *си* като МУ-съществително местоимение. Това различава тези групи от конструкциите, при които *си* представлява част от глаголната форма, напр. *въобразявам си, спомням си*, и съответно от причастието *въобразяващ си, спомнящ си*. Причастията, при които *си* е част от лексемата, не могат да бъдат конституиращ член в групи с МУ-съществителни местоимения, защото наличието на *си* в състава на причастието е знак, че позицията за МУ-съществително име е блокирана. Конституиращ член обаче могат да бъдат причастия, образувани от глаголи, в състава на които има *се* – *усмихваща ми се, изплъзнал ми се* и т.н.

1.1.2. A → N_{го} (+k, +a)

Това са прости групи, в които главният член прилагателно име конституира група с подчинен член ГО-съществително местоимение, което е конотиран и акомодиран член. Подчинен член в групите са следните лексеми: *мен(е), теб(е), него, нея, нас, вас, тях, себе си* и съответните им кратки форми: *ме, те, го, я, ни, ви, ги, се; някого, никого, кого и когото*⁶. Групата на ГО-съществителните местоимения също е затворен клас.

Главен член на тези групи са само глаголните прилагателни – причастието. В позиция на главен член тук могат да бъдат само деятелните причастието – минало свършено и сегашно, и то образувани от глаголи, които селектират ГО-съществителни местоимения.

Срв. напр. *срещам/срещна някого – срещащ някого, срещнал някого*.

Двете деятелни причастието „наследяват“ селективните характеристики на изходния глагол, докато при миналото страдателно причастие в резултат на залоговата трансформация позицията за ГО-съществително е блокирана и тези причастието не могат да образуват групи с ГО-съществителни местоимения.

Напр.: *гледацията мене (служител), търсеца тебе (жена), познаващи нас (колеги), намерил ги (служител), плашещото ме (събитие), забелязал ви (полицай), отблъснал ги (противник), непознаващ никого (човек), питаща когото срещне (учителка), спомнил си я (свидетел)* и т.н.

И тук разглеждаме кратката форма *се* като акомодиран член само ако може да се направи алтернация с друго ГО-съществително местоимение. Срв. напр. *убеждаващ някого, убеждаващ себе си, убеждаващ го и убеждаващ се*.

Причастията, при които *се* е част от лексемата, не могат да бъдат конституиращ член в групи с ГО-съществителни местоимения, защото наличието на *се* в състава на причастието е знак, че позицията за ГО-съществително е блокирана – *усмихващ се, смеещ се, каращ се, доверяващ се*.

Тук обаче конституиращ член може да са причастието, образувани от глаголи с частица *си* в състава на лексемата като *въобразявам си, спомням си* и под.: *въобразяващ си го, спомнящ си нея*.

Прилагателните имена могат да конституират и групи, в които те се явяват главен член на две групи едновременно, т.е. конотират като подчи-

нен член две съществителни едновременно. Главен член на такива групи са глаголните прилагателни, образувани от глаголи, конотиращи две съществителни имена извън конгруентната група.

Срв.: *Родителите им купуват облекло. – купуващите им облекло (родители); Иван ми разказа приказка – разказалият ми приказка (Иван).*

Когато и двете съществителни имена са съществителни местоимения с форми за неконгруентна група, едното съществително е ГО-съществително местоимение, а другото – МУ-съществително местоимение: *купуващите им го (родители), разказалият ми я (Иван).* И двете съществителни местоимения тук са акомодиран член, като акомодиращият член е прилагателното.

В групи с ГО- и МУ-съществителни местоимения конституиращ член са само глаголни прилагателни, тъй като същинските прилагателни не селектират ГО-съществителни. По същата причина главен член в тези групи са само деятелните причастия – сегашни и минали свършени, образувани от глаголи, които селектират и двата вида съществителни: *давам, купувам, препоръчвам* и мн. др.: *представящ им някого (колега), препоръчващ ми нея (приятел), купилото си го (дете), даващата им го (учителка), донеслото ми ги (нещастие)* и др.

В синтактични конструкции, при които главният член конотира две съществителни имена, едното от които е МУ-съществително местоимение, а другото е същинско съществително или съществително местоимение като *това, онова, всичко* и под., само МУ-съществителното се акомодира: *даващ ми обещания (служител), разрешилата му това (майка)* и др.

Акомодационни процеси в групите $A \rightarrow N_{my} (+k, +a)$ и $A \rightarrow N_{ro} (+k, +a)$

Акомодацията на съществителното местоимение зависи от селективните характеристики на главния член и от морфологичните особености на местоимението. Главният член селектира точно определени форми на съществителните местоимения за съответната позиция и по този начин избира ГО- или МУ-съществително местоимение. Селектираните лексеми от диахронна гледна точка представляват падежни форми на местоименията и затова условно наричаме акомодацията на подчинения член към главния акомодация по падеж, макар че категорията *падеж* не е характерна за именната система на съвременния българския език. Само при част от местоименията са запазени отделни падежни форми и затова акомодацията по падеж е доста ограничена. Тук приемаме, че падежните форми на личните местоимения са граматикализирани лексеми, които принадлежат към класа на съществителните имена в нашата класификация.

Понятието *падеж* тук се използва оперативно – с цел да се опише процесът на акомодация в прости групи с подчинен член съществителни местоимения, които имат форми за неконгруентна група. Акомодацията по падеж е морфологична акомодация и се изразява в това, че прилагателното селектира едното от двете съществителни местоимения за неконгруентна

група, съответно ГО- или МУ-съществително местоимение. Затова такава акомодация не е налице в групите с подчинен член съществителни местоимения, които нямат специални форми за неконгруентна група (напр. *виждащ това, разказал онова* и т.н.).

В групите с подчинен член *никого*, освен акомодацията по падеж, е налице и акомодация по статус, тъй като прилагателни в положителна форма не селектират това съществително: **виждащ никого, *забелязал никого*. Само прилагателни, образувани в морфемата *не-*, конституират групи с подчинен член *никого*: *невиждащ никого, незабелязалите никого, непознаваща никого* и т.н.

Словоредни особености на групите с ГО- и МУ-съществителни местоимения

Словоредът зависи от състава на групите и по-конкретно от подчинения член. При подчинен член съществително местоимение в кратка форма е възможен само словоред с препозиция на прилагателното (*търсец я, подкрепил ме, помагащ ми, вярващи им, необходим му*), а в групите с останалите съществителни местоимения са възможни и двата типа словоред – *мене гледащ и гледащ мене; непознаващ никого и никого непознаващ*.

При причастията с частицата *си* в състава ГО-съществителното местоимение не може да попада между причастие и частицата *си* и винаги е в постпозиция спрямо прилагателното: *въобразяващ си го, представящ си я, представящ си нея*.

При причастията с частицата *се* в състава МУ-съществителните местоимения се разполагат между причастие и частицата *се*: *изплъзнал ми се, доверяващи му се*.

В синтактични конструкции, при които прилагателното образува едновременно две групи – и с ГО-, и с МУ-съществително местоимение, МУ-съществителното предхожда ГО-съществителното: *обясняващ ми го, подарил му я, представящ им него*. Това се отнася и за случаите, когато прилагателното образува група с МУ-съществително и същинско съществително или съществително местоимение като *това, онова* и под.: *върнал му жеста, причинила ми това*.

1.2. А → N (+k, +a)

Това са групи, в които прилагателното селектира същински съществителни имена като подчинен конотиран и акомодиран член. Обикновено в простите групи с конституиращ член прилагателно и подчинен член същинско съществително име не са налице акомодационни процеси (те са представени в т. 2. и т. 3.). Но в сравнително малък брой случаи прилагателното е акомодиращ член при категориите *число* и *членуване* на акомодираният член.

Акомодацията по число е доста ограничена. Категорията *число* е селективна за малка група причастия, които изискват форма за мн.ч. на съществителните. В това отношение причастията наследяват селективните

характеристики на изходните глаголи (*събирам, колекционирам, бера, обера* и под.): *събиращ плодове, берящ ябълки, обрал ягодите, колекциониращ монети* и др.

Акомодацията по число се отнася до случаите, в които причастията селектира съществително в мн.ч. и присъединяването му в ед.ч. е невъзможно.

Срв. напр. *берящ малини*, но **берящ малина*;

обрал ягодите, но **обрал ягодата*;

колекциониращ марки, но **колекциониращ марка*.

Но тези причастия може да образуват групи със съществителни в ед.ч., когато такива съществителни нямат форма за мн.ч. или в ед.ч. имат друго значение – *събиращ реколтата, събрал колекция, берящ магданоз, обрал сливата* ('дърво'). При присъединяване на съществително име в ед.ч. (*дърво*) *ябълка, круша, слива* и т.н. има акомодация по членуване, тъй като причастията селектира само членувани форми на тези съществителни в ед.ч.

Акомодацията по членуване също е ограничена и обхваща две групи причастия, за които категорията *членуване* е селективна. И тук става дума за наследяване на селективните характеристики на изходните глаголи.

Срв. напр. *привършвам парите – привършващ парите (човек)*,

играя тенис – игралото тенис (дете) и т.н.

Наблюдават се два процеса на акомодация по членуване според селективните характеристики на причастията, които могат да се представят в две групи:

- Причастия, които селектират само нечленувани съществителни имена – напр. *танцуващ, трениращ, играещ, танцувал, тренирал, играл* и под.: *танцуващи валс, тренирал футбол, играещ тенис* и др.

- Причастия, селектиращи само членувани съществителни – напр. *дописващ и дописвал, преписващ и преписал, обиращ, обирал и обрал: дописващ статията, преписал задачата, повторил опита, берящ сливата, обрал ягодите* и др.

В простите групи с главен член прилагателно и подчинен член съществителното *нищо* се наблюдава и акомодация по статус. Формите на причастията, образувани без частица *не-*, не могат да образуват групи със съществителното *нищо* и затова то е подчинен член само в групи с прилагателно, образувано с морфема *не-* :

неразбрал нищо (ученик), но **разбрал нищо (ученик)*

непожелалите нищо (клиенти), но **пожелалите нищо (клиенти)*.

Можем да формулираме следното правило: формите на прилагателните без морфема *не-* не могат да образуват групи със съществителното *нищо*, а също и със съществителното местоимение *никого* (в групите, в които има два процеса на акомодация – по падеж и по статус). Формите на прилагателните, образувани с морфема *не-*, се свързват в група с всички съществителни без ограничения – *необичащ музиката, намеци, нещо, него, нищо, никого* и т.н. (*човек*).

В групи, в които прилагателното конотира повече от едно съществително и едновременно образува повече от една проста група, е възможно да се наблюдават два типа акомодационни процеси – напр. в *набралият ми цветя (градинар)* има акомодация по падеж на *ми* и по число на *цветя*, защото категориите *падеж* и *число* са селективни за глаголното прилагателно *набрал*. В *дължащ ми пари, оказал ѝ помощ, честитящ ми годишнината* има акомодация по падеж на МУ-съществителното местоимение и по членуване на същинското съществително. В *недължащи ми нищо (хора)* пък акомодацията е по падеж (*ми*) и по статус (*нищо*).

В заключение може да се направят следните изводи за простите групи с главен член прилагателно и подчинен член съществително име – конотиран и акомодиран. Тези групи се характеризират с разнообразие по отношение на състава си. Прилагателните като главен член са представители на различни подгрупи от класа на прилагателните – те могат да са същински прилагателни и глаголни прилагателни, като самите глаголни прилагателни са три вида причастия – сегашно деятелно, минало деятелно и минало страдателно причастие. Разнообразие е налице и при съществителните имена. Подчинен и акомодиран член в тези групи могат да са същинските съществителни имена и съществителните местоимения, които имат форми за неконгруентна група. Наблюдават се процеси на морфологична акомодация на подчинения член по падеж, число, членуване и статус, тъй като тези категории са селективни за прилагателното име – конституиращ член в групата.

2. A → N (+k, -a)

Това са прости групи с главен член прилагателно име и подчинен член съществително име, който е конотиран (+k), но не е акомодиран (-a) от главния член. Конституиращ член на тези групи са само глаголните прилагателни минало свършено и сегашно деятелно причастие, а подчинен член са същински съществителни имена и съществителни местоимения. За да могат да конституират тези групи, глаголните прилагателни трябва да са образувани от глаголи, които могат да образуват прости групи със съществителни извън конгруентната група. Сегашните и миналите свършени деятелни причастия, образувани от тези глаголи, запазват селективните им характеристики и затова могат да конституират групи със същите съществителни имена.

Тук попадат два типа прости групи с конституиращ член прилагателно име, които се различават по отношение на състава си и на синтактичните си особености. Първият тип конструкции са прости групи от типа на: *открил приликите (човек), приелата назначението (служителка), преживялите кризата (граждани), носеща шапки (дама), търсец основания (адвокат), гледащо филми (дете), знаеща каквото трябва (майка), търсец онова (приятел)* и т.н.

Подчинен конотиран член на групите са същински съществителни и съществителни местоимения като *това, онова, всичко, нещо, какво* и под., които нямат специални форми за неконгруентна група.

Това са най-многобройните реализации на групите с главен член причастие и подчинен член съществително в езика, защото на практика тук попадат всички минали свършени и сегашни деятелни причастия, образувани от глаголи, които конституират прости групи със съществителни имена извън конгруентната група и за които нито членуването, нито числото са селективни категории. В тези групи не са налице процеси на акомодация на съществителното от прилагателното име:

срв.: *открил причина (писател) – открил причината (писател) – открил причини (писател) – открил причините (писател).*

Множеството на прилагателните, които конституират тези групи, съвпада с множеството на прилагателните, които образуват групи с ГО-съществително местоимение. Но докато в тези групи има акомодация по падеж поради морфологичните особености на ГО-съществителните местоимения, тук няма процеси на морфологична акомодация.

Обичайният словоред в групата е с препозиция на прилагателното, но е възможен и словоред с препозиция на съществителното, който е по-скоро маркиран.

Вторият тип конструкции $A \rightarrow N (+k, -a)$ са от типа *изглеждащ мъченик, ставаща майка, почувствал се предател, оказали се победители* и др.

Тук главен член могат да бъдат само сегашни и минали свършени деятелни причастия, образувани от ограничена група глаголи – *ставам, оказвам се, чувствам се, изглеждам* и др. Тези глаголи конотират подчинен член – съществително име, прилагателно име, наречие или предлог, който от своя страна образува група със съществително или прилагателно (*изглеждам добряк, изглеждам добър, изглеждам добре, изглеждам като добряк, изглеждам като болен* и т.н.). Тъй като деятелните причастия запазват селективните и синтактични особености на изходните глаголи, те също конотират подчинени членове от различни морфологични класове (*изглеждащ глупак, изглеждащ добър, изглеждащ добре, изглеждащ като добряк, изглеждащ като болен* и т.н.).

По отношение на състава си тези групи не са много разнообразни – главен член са ограничен брой глаголни прилагателни – *изглеждащ, изглеждал, ставащ, станал, чувстващ се, (по)чувствал се, оказващ се, оказал се* и др., и неголям брой същински съществителни имена: *оказващ се предател (човек), ставаща продавачка (девойка), чувстващи се виновници (хора), изглеждащ глупак (младеж)* и др.

Макар че родът и числото на прилагателното и на съществителното име в тези групи обикновено са идентични, главният член прилагателно име не е акомодиращ член по отношение на съществителното име. В тези конструкции обаче са налице процеси на акомодация – съществителното

име е акомодиран член, но акомодацията не е в рамките на разглежданата група, а извън нея.

В синтактичната конструкция *...жена, изглеждаща победителка...* са налице две прости групи – в първата главен член е съществителното *жена*, а подчинен член прилагателното *изглеждаща*, а втората проста група е с главен член прилагателното *изглеждаща* и подчинен член съществително *победителка*. В рамките на първата група съществителното *жена* е акомодиращ член по отношение на прилагателното *изглеждаща*, което се акомодира морфологично по род и число с главния член. В рамките на втората проста група няма акомодационни процеси от прилагателното главен член към съществителното *победителка*. Това съществително въпреки това е акомодиран член, макар и извън рамките на простата група с прилагателното, в която то е подчинен член. Съществителното *жена* се явява акомодиращ член както по отношение на прилагателното *изглеждаща*, така и по отношение на съществителното *победителка*, като селектира идентични със своите форми за род и число на *победителка*, без двете съществителни да образуват помежду си проста група. Т.е. съществителното се явява акомодиращ член по категориите *род* и *число* както по отношение на прилагателното, така и по отношение на съществителното, което е подчинен член в групата с прилагателното име:

изглеждащия победител (мъж) – изглеждащата победителка (жена)
станалия продавач (юноша) – станалата продавачка (девойка)
чувстващ се герой (мъж) – чувстващи се герои (мъже)
ставащ лекар (младеж) – ставащи лекари (младежи).

Тези конструкции са пример за синтактична акомодация извън рамките на простата група, при която акомодиращият и акомодируваният член не са членове на една проста група. Акомодацията по род в разглеждания тип конструкции е донякъде ограничена в съвременния книжовен език. Тя не е налице в случаите, когато съществителното име е само в м.р. – тогава то не се акомодира по род със съществителното от първата група: *станалата хирург (жена), станалата аташе/председател (госпожа Иванова), чувстваща се инвалид (девойка), оказалото се първенец (дете)* и др.

За разлика от другия тип групи със същинско съществително тук словоредът на групата е фиксиран – прилагателното винаги е в препозиция.

3. А → N (-k, -a)

Главният член прилагателно име образува група с подчинения член съществително име, което е неконотиран (-k) и неакомодиран (-a) член. Тук главен член могат да бъдат същински прилагателни и всички глаголни прилагателни, като няма ограничение и по отношение на това дали изходните глаголи образуват, или не образуват извънконгруентни групи със съществителни, тъй като тук съществителното не е конотиран член. За разлика от големия брой прилагателни, които могат да бъдат главен член

на групите, тук съществителните имена са много ограничена група – *вечер, сутрин, месец, година, час, секунда, минута* и под.: *спокоен сутрин, весел вечер, слушани часове, спящи месец, тъгуващ дни, тичащ минута, хвърчал секунди, очакван години, търпящ векове* и т.н.

Изводи

Групите с главен член прилагателно и подчинен член съществително име представляват интерес със своето разнообразие. Това разнообразие се наблюдава по отношение на състава на тези групи: главен член са същински и глаголни прилагателни (причастия), а подчинен – същински съществителни имена и съществителни местоимения, като самите съществителни местоимения също са различни видове.

Групите А → N представляват интерес и по отношение на конотацията и акомодацията. Главният член прилагателно име образува групи със съществителни имена и като конотиран, и като неконотиран подчинен член. Конотираният член може да се акомодира или да бъде неакомодиран подчинен член, а неконотираният член винаги е неакомодиран.

За групите А → N е характерно разнообразие на акомодационните процеси. Акомодацията на подчинения член е морфологична и тя може да бъде по падеж, по число, по членуване и по статус. Акомодиращ член е прилагателното име, за което категориите *падеж, число, членуване* и *статус* са селективни категории.

Причината за това разнообразие можем да потърсим в специфичната природа на причастията, тъй като конституиращият член на тези групи са основно причастията. Едновременното наличие на глаголни и именни особености при причастията дава възможност те редовно да присъединяват като подчинен член съществителни и обуславя разнообразните процеси на акомодация в тези групи. Избраният подход е подходящ за представянето на групите, защото разкрива именно тази специфика на глаголните прилагателни и позволява да се опишат системно и пълно възможните реализации на правилните синтактични конструкции, съставени от прилагателно име като главен член и съществително име като подчинен член, и техните особености.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Самостоятелна употреба на разглежданите групи има само при субстантивация на прилагателното (напр. *изпълняващият длъжността, водач предаване* и под.), но тогава прилагателното вече се отнася към класа на съществителните и затова такива групи следва да се разглеждат като групи от две съществителни имена.

² Във всички примери съществителното, което представлява главен член в групата с прилагателното, се поставя в скоби с цел да са улесни илюстрирането на разглеждана тук проста група с главен член прилагателно и подчинен член съществително.

³ *Конгруентна група* е група от съществително и глагол, в която съществителното заема позицията на подлог на изречението според терминологията на традиционната граматика. *Група извън конгруентната, или неконгруентна група* означава всяка друга група, в която съществителното участва, и всяка заемана от него позиция, различна от позицията на подлог в изречението.

⁴ Съществителните местоимения *себе (се), се и си* представляват форми за неконгруентна група и нямат съответни форми за конгруентна група.

⁵ Тук биха попаднали също *някому, никому и всекиму*, които обаче не са включени в ОНР (2012) и затова не се разглеждат като част от книжовната норма, както и остарелите форми *неи, нам, вам, там*, които могат да се открият в по-стари текстове. Пълната форма на личното местоимение за м.р. ед.ч. *нему* присъства в словника на ОНР, но употребата ѝ в съвременния книжовен език е изключително рядка и затова тук *нему* не се включва в списъка на МУ-съществителните местоимения.

⁶ В едно „ненормативно“ описание формите *всекиго* и *еди-кого си* също биха попаднали в списъка на ГО-съществителните, но тъй като не присъстват в словника на ОНР (2012), не са включени тук.

ЛИТЕРАТУРА

- Анотация 2017: Проект „Нормативна граматика на съвременния български език“, ИБЕ при БАН, ръкопис.
- Бъркалова 1997: *Бъркалова, П.* Българският синтаксис – познат и непознат. Пловдивско университетско издателство, Пловдив.
- ГСБКЕ 1983: *Грамматика на съвременния български книжовен език.* София, Издателство на БАН.
- Коева 2005: *Коева, Св.* Аргументи – семантични отношения и синтактична реализация. – В: *Аргументна структура. Проблеми на простото и сложното изречение.* София, Сема РИШ, с. 11–24.
- Малджиева 2018: *Малджиева, В.* Принципи на формалното описание на българските изменяеми лексеми като компонент на нормативната граматика. – *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/article/view/sm.1696>>.
- Недев 1992: *Недев, Ив.* Синтаксис на съвременния български книжовен език. София.
- ОНР 2012: *Официален правописен речник на българския език.* София, Просвета.
- Пенчев 1998: *Пенчев, Й.* Синтаксис на съвременния български книжовен език. Пловдив.
- Станчева и др. 2017: *Станчева, Р., М. Томов, Н. Паскалев, И. Кунева, Л. Микова.* Формално описание на инвентара от граматични средства в българския език (като етап от разработването на нормативна граматика). – В: *Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 15–16 май 2017 г.). Т. 2., с. 107–112.
- Станчева 2020а: *Станчева, Р.* Акомодационни процеси в простите синтактични групи V → N (част от проект „Нормативна граматика“ ч. 3.), ИБЕ, ръкопис.
- Станчева 2020б: *Станчева, Р.* Синтаксис. Описание на прости синтактични групи (проект „Нормативна граматика на българския език“, ч. 3.), ИБЕ, ръкопис.

- Karolak 1972: *Karolak, St. Zagadnienia składni ogólnej*, Warszawa, PWN.
Saloni & Świdziński 1985: *Saloni, Z., Świdziński, M. Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN.

REFERENCES

- Anotatsiya 2017: Proekt „Normativna gramatika na savremenniya balgarski ezik“, IBE pri BAN (script).
Barkalova 1997: *Barkalova, P. Balgarskiyat sintaksis – poznat i nepoznat*. Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, Plovdiv.
GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
Karolak 1972: *Karolak, St. Zagadnienia składni ogólnej*, Warszawa, PWN.
Koeva 2005: *Koeva, Sv. Argumenti – semantichni otnosheniya i sintaktichna realizatsiya*. – In: *Argumentna struktura. Problemi na prostoto i slozhnoto izrechenie*. Sofia, Sema RSh, pp. 11–24.
Maldzhieva 2018: *Maldzhieva, V. Printsipi na formalното opisanie na balgarskite izmenyaemi leksemi kato komponent na normativnata gramatika*. – In: *Slavia Meridionalis*, 18. <<https://ispan.waw.pl/journals/index.php/sm/article/view/sm.1696>>.
Nedev 1992: *Nedev, Iv. Sintaksis na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia.
OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiia ezik*. Sofia, Prosveta.
Saloni & Świdziński 1985: *Saloni, Z., M. Świdziński. Składnia współczesnego języka polskiego*. Warszawa: PWN.
Penchev 1998: *Penchev, Y. Sintaksis na savremenniia balgarski knizhoven ezik*. Plovdiv.
Stancheva i dr. 2017: *Stancheva, R., M. Tomov, N. Paskalev, I. Kuneva, L. Mikova. Formalno opisanie na inventara ot gramatichni sredstva v balgarskia ezik (kato etap ot razrabotvaneto na normativna gramatika)*. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata yubiley na konferentsiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”* (Sofia, 15–16 may 2017 g.). T. 2., pp. 107–112.
Stancheva 2020a: *Stancheva R. Akomodatsionni protsesi v prostite sintaktichni grupi V → N (chast ot proekt „Normativna gramatika“ ch. 3.)*, IBE (script).
Stancheva 2020b: *Stancheva R. Sintaksis. Opisanie na prosti sintaktichni grupi (proekt „Normativna gramatika na balgarskia ezik“, ch. 3.)*, IBE (script).

✉ *Гл. ас. д-р Илиана Стоилова*

Секция за съвременен български език

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН

бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assit. Prof. Iliana Stoilova, PhD*

Department of Modern Bulgarian Language

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod, Bl. 17, Sofia 1113, Bulgaria